

TÜRKİYE TÜRKÇESİ İLE AZERBAYCAN TÜRKÇESİ'NİN KELİME GRUPLARI, CÜMLE VE CÜMLE ÇEŞİTLERİ (SENTAKS) BAKIMINDAN KARŞILAŞTIRILMASI¹

Metin KARAÖRS²

Bugün bütün Türk dünyası, kültür ve dil birliğinin sağlanması konusunda aşağı yukarı aynı düşünceleri paylaşmaktadır. Bütün Türk dünyasında Lâtin, Arap ve Rus-Kiril kökenlerine dayalı olarak meydana çıkmış 27 farklı alfabe ve 20 çeşit yazı dilinden tek bir alfabe ve tek bir yazı diline doğru gidiş fikri uyanmıştır.³

Türk dünyasında alfabe birliği konusunda ilk safhada Azerbaycan Türkleri'nin çok yakın bir şekilde Türkiye Türkçesi alfabesini kabul etmelerinden sonra, iki ülke arasında müşterek bir "üst dil" gelişecektir.⁴ Daha sonraki kademedede bu "üst dil" diğer Türk yazı dillerinden unsurlar olarak zenginleşecek ve daha çok ortak hâle gelecektir. Büyük Türk gruplarına ait yazı dilleri uzun zaman kendi aralarında bir "alt dil" olarak devam ettikten sonra "ortak üst dil" in içerisinde eriyebileceklerdir.⁵ İstikbalde bütün Türk dünyasında kullanılacak olan "üst dil" yeni "Ortak Türk Dili" Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi ve Gagavuz Türkçesi gibi Oğuz Grubu Türk lehçe ve şivelerinin birleşerek, diğer Doğu ve Kuzey Türk lehçe ve şiveleriyle beslenip zenginleşmiş bir devamı olacaktır.

¹ Büyük Azerbaycan Kongresi'nde (Bakû, Mayıs 1991) sunulan tebliğ.

² Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fak. Öğretim Üyesi, Kayseri

³ Ahmet B. Ercilasun, *Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri*, Ankara 1989.

⁴ Metin Karaörs, "Türk Dünyasında Yazı Dili ve Alfabe Birliği Meselesi", *Türk Yurdu* (aylık dergi), Şubat 1991, S. 42; ss. 43-48.

⁵ Ahmet B. Ercilasun, "Türk Dünyasında Dil Birliği Meselesi", *Türk Kültürü*, (aylık dergi), Kasım 1990, Nu: 331, ss. 647-655.

Bütün Türk dünyasında birlik ve beraberlik sağlanması gereken bir husus da dil bilgisi terimlerinin adlarının müşterekliği, söz diziminde, sentaksta, kelime gruplarının, cümlelerin adlandırılması, sınıflandırılması ve değerlendirilmesi üzerinde sağlanması gereken birlik ve mutabakattır.

İşte biz bu tebliğimizde Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesi'ni kelime grupları, cümle ve cümle çeşitleriyle cümle tahlilleri bakımından karşılaştırıp birlik ve beraberlik hususunda bazı tekliflerde bulunacağız.

Türkiye Türkçesi üzerinde Reşit Rahmeti Arat, Ahmet Caferoğlu, Faruk Kadri Timurtaş, Sadettin Buluç, Muharrem Ergin, Zeynep Korkmaz, Saadet Çağatay gibi hocalarımızın büyük emek ve çalışmaları vardır. Türkiye Türkçesinin sentaksı üzerinde son yarım asırdan beri şu çalışmalar kayda değer: Fransız Şarkiyatçısı Jean Deny, *Türk Dili Grameri* (İstanbul 1941 Tercüme: Ali Ulvî Elöve); Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri* (İstanbul 1974); M. Kaya Bilgegil, *Türkçe Dilbilgisi* (İstanbul 1964); Tahir Nejat Gencan, Kemal Demiray, Haydar Ediskun'un liseler için yazılan dil bilgisi kitapları; Hamza Zülfikar, *Türkçe'de Cümle, Ögeleri, Çeşitleri* adlı bölüm (*Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri*, Ankara 1990, YÖK yayını), Tuncer Gülensoy, *Türkçe Ders Notları* (Elazığ 1986); Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi* (İst. 1980); Muharrem Ergin, *Türk Dili* (İst. 1987); Metin Kayaörs, "Cümle Tahlili Örnekleri I-II-III" (*Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1988-1989-1990 yılları 2, 3 ve 4. sayılar).

Azerbaycan Türkçesi sentaksı üzerinde ise şu çalışmaların yapıldığından haberdarız:⁶

Azerbaycan Türkçesi sentaksının millî zemini üzerinde Mirza Kazım Bey, Muhammed Efşar, C. M. Ganizade, N. Nerimanov çalışmışlardır. Rus Türkologlarından Basbakov, Kononov, Maysel, İvanov da aynı yolda çalışmışlardır. Ayrıca M. Zekiyev, G. A. Abdurrahmanov, E. R. Tenişev'i de anmalıyız. Bu sahada; Prof. E. Şiraliyev, Prof. E. Demircizade, Prof. O. Abdullayev ve Prof. H. Memmedov'un sentaktik alâkalarla ilgili eserleri vardır. "Söz birleşmeleri" hakkında Prof. Seyidov, "Tabeli mürekkep cümle" hakkında Prof. A. Abdullayev, "Cümle uzuvları ve Gavuşuk cümlelere dair" Prof. E. Demircizade, "hemcins cümle uzuvları ve söz sırası problemleri" üzerinde, A. Hasanov, "tabisiz mürekkep cümle üzerinde", Prof. A. Ahundov, H. Bayramov derli toplu çalışmalara sahiptirler. Merhum Kadı Mirzazade'nin Azerbaycan Türkçesi Sentaksı'na hasredilmiş tetkikleri, E.

⁶ Kamil Veli Nerimanoğlu, "Azerbaycan Türkçesi Sentaksının Problemleri" (1. Büyük Azerbaycan Kongresine sunulan tebliğ.) Kayseri Mayıs 1990.

Demircizade'nin "Kitab-ı Dede Korkut" diline dair eserinde hususi sentaks bölümü, bu sahada yapılmış kıymetli incelemelerdir.

Biz bu tebliği hazırlarken Azerî Türkçesi'ne ait şu kaynakları incelemek fırsatı bulabildik: 1) H. Mirzazade, *Azerbaycan Dilinin Tarihi Grammatikası* (Bakû, 1990); 2) M. Hüseyinzade, *Muasır Azerbaycan Dili III.* (Bakû, 1973); 3) H. Memmedov, *Azerbaycan Dilinin Nazari Esasları* (Bakû, 1971); 4) Ferhad Zeynelov, *Türk Dillerinin Mukayeseli Grammatikası* (Bakû, 1974); 5) *Azerbaycan Dilinde Sentaktik Konstruksiyalar* (Bakû, 1987, Azerbaycan Devlet Üniversitesi Yayınlarından), 6) F. Celilov, *Mürekkep Cümle Sentaksisi* (Bakû, 1983).

Türkiye Türkçesi'nde dilciler arasında dil bilgisi terimlerinin adlandırılması, kelime gruplarının, cümlelerin sınıflandırılması ve tahlil edilmesi konusunda birlik ve beraberlik yoktur. Ancak Prof. Dr. Muharrem Ergin'in bu husustaki metot ve değerlendirmeleri Türkiye'de en fazla benimsenen ve Türkiye Türkçesi'ne en uygun "sınıflandırma ve tahlil metodu" durumundadır.

CÜMLE BİLGİSİ (Sentaks – Sintaksis)

Dil bilgisinin kelime grupları ve cümlelerden bahseden bölümüne sentaks (cümle bilgisi, söz dizimi) adı verilir.

"Dil bilgisinin kelimelerin birbirleriyle olan münasebetlerini ve cümleleri inceleyen bölümüne sentaks (cümle bilgisi) adı verilir." (Ergin)

"Sentaks, söz birleşmelerini, söz birleşmelerinin ter kibini, söz birleşmelerinin ne vilerini, cümle ile söz birleşmelerinin farklı ve yakın yönlerini, cümlelerin kuruluşunu ve çeşitlerini inceler." (Memmedov)

Muharrem Ergin, cümle bilgisini "Kelime Grupları" ve "Cümleler" olmak üzere iki bölüme ayırırken Memmedov da aynı şekilde "Söz Birleşmeleri" ve "Cümleler" olarak iki kısma ayırmaktadır.⁷

-I-

KELİME GRUPLARI – SÖZ BİRLEŞMELERİ

"Kelime grubu, birden fazla kelimeyi içine alan, yapısında ve manasında bir bütünlük bulunan, dilde bir bütün olarak muamele gören dil birliğidir. Kelime grubu içinde birden fazla kelime birtakım kaidelerle belirli bir düzen içinde yan yana gelirler." (Ergin)

⁷ Prof. Dr. Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi* (İstanbul 1989); Prof. Dr. H. Memmedov, *Azerbaycan Dilinin Nazari Esasları*, (Bakû 1971).

"Cümleyi emele getirmek için sözler mehaniki olarak birbirinin yanında toplanmayıp, her hansı bir dilin dahili ganunları esasında hem forma hem de mezmunca ganuna uygun şekilde bir biri ile elagalanır. Söz birleşmeleri iki veya daha artıg müstegil me'nalı sözün tabelilik esasında birleşmesinden emele gelir. Leksik manası olmayan nitg hisseleri söz birleşmelerini emele getire bilmez." (Memmedov)

"Kelime grupları nesnelere ve hareketleri daha geniş olarak veya geniş nesnelere ve hareketleri belirtmek için kullanıldıklarına göre, birer "belirtme grubu"durlar. Tek bir nesneyi veya hareketi belirtmek için bu gruplar içinde yan yana gelen, birbirine bağlanan kelimeler, bir işbirliği yapar, birbirlerine yardım eder, birbirlerini tamamlarlar." (Ergin)

"Söz birleşmeleri de sözler kimi ancak cümlelerin dahilinde fikrin bitmesine hizmet eden vahidlerdir. Bu vahidlerde cümlelerin terkiibinde real hegigetlerin elagelenmesini eks etdiren ve gramatik me'na bütüvlüyü emele getiren söz birleşmeleridir." (Memmedov)

"Bir belirtme, bir yardım, bir tamamlama esası üzerinde kurulan kelime gruplarında umumiyetle "belirten-belirtilen", "tamlayan-tamlanan", "tâbi olan-tâbi olunan", "asıl-yardımcı" olmak üzere iki unsur bulunur." (Ergin)

"Söz birleşmelerinin özüne mahsus me'na hususiyetleri vardır. Hacmi birleşen sözlerin mikdarı ile ortaya çıkar. Söz birleşmelerinin tarafları arasında sintaktik elageler, yanaşma, idare ve uzlaşmadan ibaretti." (Memmedov)

Muharrem Ergin, ayrıca kelime gruplarında "Türkçede Kelime Sırasını Tayin Eden Temel Kanun"un, "Kelime Sırası ve Zaman Sırası Kanunu'nun, "Kelime Sırası ve Ekler Sistemi Sırası Kanunu"nun hâkim olduğunu belirtmektedir.

Değerlendirme: I

1. Muharrem Ergin, cümleyi bir "hüküm grubu", kelime grubunu bir "belirtme grubu" olarak değerlendirirken, Memmedov "söz birleşmeleri ile cümle arasında esas ferg fikrin bitip bitmemesi esasıdadır" şeklindeki görüşüyle Ergin'le birleşmektedir.

2. Ancak Memmedov, "söz birleşmeleri predikatif ve gayrı predikatif olarak ikiye ayrılır. Predikatif birleşmeler, aynı zamanda cümledir. Buna göre de bele birleşmelerde fikir bitir ve hüküm de ifade olunur." görüşüyle Ergin'in isim cümlesi olarak sınıflandırdığı cümle çeşidini "söz birleşmesi", "heber" olarak değerlendirmektedir.

3. Ergin'in *er->i-* fiilinin şimdiki zaman çekiminden meydana gelmiş "bildirme ekleri"yle yapıldığını söylediği "isim cümlesi" tipi, Azerî Türkçesi sentaksında "ism-i heber" adı altında değerlendirilmektedir.

4. Genel olarak Azerî Türkçesi sentaksında söz birleşmeleri, "söz birleşmelerinin esas növlere ismi, fe'li ve zarf olmakla üçe ayrılır. İsmi birleşmelerde esas aparılan sözler isimler, fe'li söz birleşmelerinde esas aparıcı sözler fe'ller ve zarf birleşmelerinde ise bele sözler zerflardır." (Memmedov) görüşleriyle üç grupta toplanmaktadır. Ergin de kelime gruplarını izah ederken onların fiil veya isim kökenli olup olmadıklarına dikkati çekmiş (meselâ: partisip grubu, fiili partisip olan bir fiil grubu demektir. Sıfat tamlaması bir isim cinsi kelime grubudur.); fakat kelime gruplarını bu şekilde sınıflandırmamıştır.

5. Azerî Türkçesi sentaksında "fe'li söz birleşmeleri" ile "budak cümleler" in birbirine karışabildiği anlaşılmaktadır. "Fe'li söz birleşmeleri ile budak cümleleri karıştırmak olmaz. Çünkü Türk dillerinde elece de Azerbaycan dilinde fe'li söz birleşmeleri heber şekilcisi kabul etmeden heber gibi işlene bilmez." (Memmedov) Bu karışıklığın sebebi kelime grubu "söz birleşmesi" ile cümle arasındaki farkın tam ve net bir şekilde ortaya konmamasındandır. Ergin'e göre kelime grubunda yargı, hüküm olmayıp, sadece nesnenin ve hareketin isim şeklinin belirtilmesi söz konusudur. Bir ifadede yargı, fikir veya hüküm olursa orada cümle var demektir.

KELİME GRUPLARININ (Söz Birleşmeleri) SINIFLANDIRILMASI

Türkiye Türkçesi

Kelime Grupları:

1. Tekrarlar (Grubu)
 - a) Aynen Tekrarlar
 - b) Eş Manalı Tekrarlar
 - c) Zıt Manalı Tekrarlar
 - d) İlâveli Tekrarlar
2. Bağlama Grubu
3. Sıfat Tamlaması
4. İyelik Grubu
(İsim Tamlaması)
5. Aitlik Grubu

6. Birleşik İsim
7. Birleşik Fiil
 - a) İsimle yapılan b. f.
 - b) Fiille yapılan b. f.
8. İktidarî Fiil
9. Unvan Grubu
10. Ünlem Grubu
11. Sayı Grubu
12. Edat Grubu
13. İsnat Grubu
14. Genitif Grubu
15. Datif Grubu
16. Lokatif Grubu
17. Ablatif Grubu
18. Fiil Grubu
19. Partisip Grubu
20. Gerindium Grubu
21. Kısaltma Grupları
22. Akkuzatif Grubu

Azerî Türkçesi

Söz Birleşmeleri:

A. İsmi Birleşmeler

I. Predikatif İsmi Birleşmeler

II. Gayri Predikatif İsmi Birleşmeler

B. Fe'li Birleşmeler

I. Predikatif İsmi Birleşmeler

II. Gayri Predikatif İsmi Birleşmeler

*

**

A. İsmi Söz Birleşmeleri:

I. Sade İsmi Birleşmeler

- a) Eksiz Yanaşma Şekli
- b) Belirsiz İsim Taml. şekli
- c) Belirli İsim Taml. şekli

II. Mürekkep İsmi Birleşmeler

İsmi Birleşmeler:

I. Birinci Növ İsmi Birleşmeler

1. Her iki tarafı isim olanlar
2. Birinci tarafı sıfat olanlar
3. Birinci tarafı Fe'li sıfatla düzelenler
4. Birinci tarafı sayla ifade olunanlar
5. Birinci tarafı evezlikle ifade olunanlar

II. İkinci Növ İsmi Birleşmeler

III. Üçüncü Növ İsmi Birleşmeler

B. Fe'li Söz Birleşmeleri:

I. Birinci tarafı zerfle ifade olunan fe'li söz birleşmeleri

- a) Birinci tarafı tarzı hareket zarfı ile ifade olunanlar
- b) Birinci tarafı yer zarfı ile ifade olunanlar
- c) Birinci tarafı zaman zarfı ile ifade olunanlar
- d) Birinci tarafı kemiyet zarfı ile ifade olunan fe'li söz birleşmeleri

II. Birinci tarafı isimle ifade olunan fe'li söz birleşmeleri

III. Terkibinde muhtelif fe'li birleşmeler olan fe'li söz birleşmeleri.

Değerlendirme: II

1. Azerî Türkçesi ve Türkiye Türkçesi'nde kelime gruplarının adlarının hepsinin Türkçeleştirilmesi ve müşterek hâle getirilmesi gereklidir. Meselâ: Ergin'deki "partisip grubu" yerine "isim-fiil grubu", "gerindium grubu" yerine "zarf-fiil grubu" gibi.

2. Azerî Türkçesi sentaksında "yahşı hava", "men gelende" vb. birleşmeler "gayri predikatif birleşme", "yahşı havadır", "men gelende Kamil'in gardaşı Hüseyin'i gördüm" şeklindeki birleşmeler predikatif birleşmeler olarak değerlendirilmektedir. Türkiye Türkçesi sentaksında ise "yahşı hava" sıfat

tamlaması, "yahşı havadır" isim cümlesi, "men gelende" gerindium (zarf-fiil) grubu, cümle içinde ise zarf unsuru durumundadır.

3. Azerî Türkçesi sentaksında "predikatif ismi birleşmeler" olarak değerlendirilen "Hesen telebedir", "hava yahşıdır", "yüz kişiye beraberdir" gibi birleşmeler, aynı zamanda cümle olarak değerlendirilmektedir (Memmedov). Ergin'e göre ise bunlar kelime grubu olmayıp, doğrudan doğruya isim cümlesidirler.

4. Azerî Türkçesi sentaksında "gayri predikatif ismi birleşme" olarak değerlendirilen (Memmedov); "demir kapı", "büyük ev", "gözel otag", "muellim Hesen", "on beş telebe" gibi söz birleşmeleri Ergin'de sıfat tamlaması olarak değerlendirilmektedir. Yine aynı şekilde "her iki tarafı isimle düzelen"; "gızıl gül", "herami gözler", "daş yol" gibi; "sayla isimden düzelen"; "beş gün", "iki âlem", "min kâfir", "gırg namerdlar", "yüz ming ziyalar" gibi; "vezlikle isimden düzelen"; "bu gün", "ol ciyer", "şol kamet", "bele işve", "uşbu derd" gibi söz birleşmeleri Ergin'de doğrudan doğruya sıfat tamlaması olarak değerlendirilmektedir. Aynı şekilde "birinci tarafı sıfatla düzelen"; "yeni evler", "yaman at", "evdeki sohbet" sıfat tamlamasıdır. Azerî Türkçesi'nin sıfat tamlamasını sıfatların cinsine göre tasnif ettiği anlaşılmaktadır.

5. Yine "gayri predikatif ismi birleşme" olarak değerlendirilen, "başı bağı" Ergin'de "isnat grubu"; "baştan boş", "baldan şirin" gibi söz birleşmeleri Ergin'de "ablatif grubu"; "gönül guşu", "Azerbaycan Gençliyi", "mekteb diktatörü" Ergin'de "belirsiz isim tamlaması"; "yarpagların hışirtısı", "ineyin südü", "mektebin direktörü", "dustlarımning biri" gibi söz birleşmeleri Ergin'de "belirli isim tamlaması", "onun bacısı" ise "iyelik grubu"dur.

6. "Murad geldi", "Gehreman hestelenib rayona getdi" şeklindeki birleşmeler, Azerî Türkçesi sentaksında "predikatif fe'li birleşmeler" olduğu gibi cümle olarak da değerlendirilmektedir. Ergin'de ise bunlar doğrudan doğruya fiil cümlesidirler.

7. Azerî Türkçesi sentaksında "gayri predikatif fe'li birleşme" olarak değerlendirilen (iki degiga geçmemiş hususi göynek içinde sahlanılan sazı getirdi) cümlesindeki "iki degiga geçmemiş" ve "husussi göynek içinde sahlanılan" birleşimleri Ergin'de "partisip" (isim-fiil) grubu, "husussi göynek içinde sahlanılan saz" Ergin'de sıfat tamlamasıdır.

8. Muharrem Ergin'in kelime gruplarını sınıflandırma ve isimlendirmesinde "partisip grubu (isim-fiil grubu), "gerundium grubu (zarf-fiil grubu) ve fiil grubu, Azerî Türkçesi sentaksında "gayri predikatif fe'li birleşmeler" olarak değerlendirilmekte ve isimlendirilmektedir.

9. Azerî Türkçesi sentaksında:

"a) Predikatif birleşmeler aynı zamanda cümledir. Bunlarda bitmiş bir fikir ve hüküm de ifade olunur.

b) Predikatif karakterde olan birleşmelerin dahilindeki söz birleşmeleri nominatif karakter taşıdığı için potansial hâldadır.

c) Potansial halda olan birleşmeler cümle deyil, söz birleşmeleridir."⁸ şeklindeki değerlendirme yapılırken, Ergin'de "nesne, kavram ve hareketin hüküm vermeden belirtilmesi" kelime grubu," hüküm halinde belirtilmesi" ise cümle olarak değerlendirilmektedir.

CÜMLE VE CÜMLE ÇEŞİTLERİ

Tarifi:

"Cümle bir fikri, bir düşüncüyü, bir hareketi, bir duyguyu, bir hadiseyi tam olarak bir hüküm hâlinde ifade eden en geniş kelime grubudur." (Ergin)

"Bitmiş bir fikri ifade eden bir söze ve ya bir niçe sözün birleşmesine cümle denir." (Hüseynzade)

Türkiye Türkçesi'nde olduğu gibi Azerbaycan Türkçesi'nde de cümle tarifi ve anlayışı hakkında farklı değerlendirmeler vardır:

"Dilcilik edebiyatında nezeri fikirlerin en görkemli nümayendeleri de cümle neye denilir sualına dolgun cavab tapa bilmediklerinden indiyeye geder cümle hakkında 300'e geder te'rif verilmesine bahmayarak cümle anlayışı şer edilmemiş galmıştır.

"Dilcilik edebiyatında cümlenin derk edilmesi usulleri muhtelif olduğundan onun tebietinin neden ibaret olduğu hakkında umumi üniversal fikir söylenmemiş ve razılığ elde edilmemiştir"⁹

Cümle için önemli olan nedir sorusuna şu karşılıkları bulmaktayız:

"Cümlenin varlığı için asgarî şart bir çekimli fiildir." "geliyorum", "güzeldir" kelimeleri birer cümledir. Her ikisinde de çekimli bir fiil vardır." (Ergin)

⁸ H. Memmedov, *Azerbaycan Dilinin Nazari Esasları*, Bakû 1971.

⁹ *Azerbaycan Dilinde Sentaktik Konstruksiyalar*, Bakû 1987; E. Elizade, *Türkologiyada Cümle Problemi*, s. 16-26.

"Müşahide gösterir ki bir çoh tedgigat eserlerinde ve dersliklerde cümleleri muayyenleşdiren amillerin şerhini ireli sürende cümle için esas elamet kimi predikatifleyici, aparıcı şert hesab ediler. Lakin bunu nezerden kaçırmaq olmaz ki, cümlelerin neden ibaret olduğunu, esas amilinin predikativlik hell ede bilmişdir. Çünkü ele cümleler var ki heç bir predikativ seviyye daşımır.

Adeten predikatifliye muhtelif menbelerde aynı çür yanaşılır. Tedgigat eserlerinin bir gisminde cümle için esas elamet predikativlik, başqa birinde predikativlikle yanaşı, modallıq ve bitme intonasiyası, daha başqa birinde ise yalnız predikativ münasebet esas kimi alınır hem de cümlelerin terkiibinde predikativliyin neden ibaret olduğu, ne kimi rol oynadıyı geti muayyenleşdirilmiş.

Muasır Azərbaycan Dili dersliyinde ohuyurug: Cümle için çü mühüm alametnin varlığı vacibdir. Predikativlik, bitme intonasiyası, modallıq? Predikativlik sözlerin muayyen gramatik usullarla elagelenmesinden meydana gelir, başqa modallıq zaman ve şehs kategoriyaları esas rol oynayır. Bu kategoriyalar dilde danışanın hegigete münasibetini bildirir ve predikativliyin yaranmasında birinci derecede rol oynayır."¹⁰

Değerlendirme: III

Bir çekimli fiilin olduğu yerde bir cümlelerin bulunması fikri Türk sentaksına uygundur. Çünkü çekimli fiil, "hareket", "zaman" ve "şahıs" ifadesine bağlanarak bildirilen veya tasarlanan bir unsurdur. Hareketler, şahsa ve zamana bağlanarak kullanılış sahasına çıkarlar ve cümleyi oluştururlar. Bir fiil cümlesinde en az "fiil" ve "fail" olmak üzere iki unsur bulunur. İsim cümlesi de fiil cümlesinin hususî bir şeklinden ibarettir.

Cümle Unsurları

A. Esas Unsurlar:

1. Fiil (yüklem)
2. Fâil (özne)

B. Yardımcı Unsurlar:

1. Nesne
2. Yer Tamamlayıcısı
3. Zarf

¹⁰ Elizade, a.g.m.

Cümle Uzuvarı

A. Baş Uzuvarlar:

1. Predikat (heber)
2. Subje (mübteda)

1. Obje
2. Tamamlıg
3. Zarf

Değerlendirme: IV

1. Cümle unsurları, Cümle uzuvarı hakkında Türkiye Türkçesi ve Azerî Türkçesi sentaksında aynı terimler kullanılmalıdır. "Predikat" için fiil cümlelerinde "fiil", isim cümlelerinde "yüklem" adı; "subje", "mübteda" için fiil cümlelerinde "fâil", isim cümlelerinde "özne" adı; "obje" için "nesne" adı (çünkü nesne geçişli fiilin tesir ettiği isim cinsinden bir unsurdur) "tamamlıg" için de yer bildirenine "yer tamlayıcısı", "durum ve hâl bildirenine", "zarf" adı verilmesi uygun görülmektedir.

2. Cümlede çekimsiz olan fiil cinsi kelimeler, yani fiillerin isim, sıfat ve zarf şekillerinin adları "partisip grubu" yerine "isim fiil grubu", "gerindium grubu" yerine "zarf fiil grubu" "fiil grubu" yerine de "fiil ismi grubu" şeklinde kullanılmalı ve müşterek hâle getirilmelidir.

3. Nesne, geçişli fiil cümlelerinde akkuzatif "yapma, tesirlik" hâlinde "belirli" ve "belirsiz" olarak bulunur.

4. Yer tamlayıcısı fiilin istikametini datif-yaklaşma yönlük; lokatif- (bulunma) yerlik; ablatif- (uzaklaşma) çıhışlık hâlinde gösteren unsurdur.

5. Zarf ise çekimsiz hâlde zarf cinsi bir kelime veya kelime grubu hâlinde edat veya gerindiumu "zarf-fiil" grubu halinde bulunur. Vasıta, eşitlik ve yön eklerini de almış olabilir.

CÜMLELERİN SINIFLANDIRILMASI

Türkiye Türkçesi (Ergin'e göre)

1. Fiil Cümlesi
2. İsim Cümlesi
3. Birleşik Cümle:
 - a) Şarlı Birleşik Cümle

- b) Ki'li Birleşik Cümle
- c) İç içe Birleşik Cümle

Azerî Türkçesi (Memmedov'a göre)

I. Sade Cümleler

1. Terkipli Cümleler:

- a) Muayyen Şahıslı Terkipli (tek terkipli) sade cümleler
- b) Gayri Muayyen şahıslı sade cümleler
- c) Umumi Şahıslı Cümleler
- d) Şahıssız Cümleler
- e) Adlıg Cümle
- f) Söz Cümle
- g) Tesdig söz cümleler

2. Çütterkipli Cümleler

II. Mürekkep Cümleler

F. Celilov'a göre:

1. Sade Cümleler:

- a) Dahilinde terkip olan sade cümle
- b) İki sade cümlenin ardıcıl birleşmesi

2. Mürekkep Cümle:

- a) Bağlayıcısız tabesiz mürekkep cümle
- b) Bağlayıcılı tabesiz mürekkep cümle
- c) Bağlayıcısız tabeli mürekkep cümle
- d) Bağlayıcılı tabeli mürekkep cümle

"Sintaksisin esas problemlerinden biri de cümlelerin tasnifi meselesidir. Azerbaycan dilinde eleçe de başka Türk dillerinde cümleler gruplarına göre ikiye bölünür. Sade ve mürekkep" (Memmedov).

Değerlendirme: V

Türkiye Türkçesi'nde olduğu gibi Azerbaycan Türkçesi'nde de cümlelerin sınıflandırılmasında birlik ve beraberlik fazla görülmemektedir. Azerî Türkçesi sentaksında cümleler yapılarına ve manalarına göre sınıflandırılmaktadır. Yapılarına göre cümlelerin sınıflandırılmasında en uygun metot Ergin metodudur.

Yabancı dillerin tesiri altında kalmadan Türkçedeki cümle sınıflandırılmasında birlik ve beraberlik gereklidir.

Cümlelerin Yapıları:

Fiil cümlesi, fiil unsuru müstakil bir çekimli fiilden meydana gelir. Tam teşekküllü ve fiil unsuru geçişli fiil olan fiil cümlesinde; fiil, fail, nesne, yer tamlayıcısı ve zarf, fiil unsuru geçişsiz olan bir fiil cümlesinde, fiil, fail, yer tamlayıcısı ve zarf bulunabilir.

İsim cümlesi, fiil unsuru isim-fiili (i- fiilinin çekimli şekilleri) ile bir isim unsurundan mürekkep cümledir. Bu cümlede nesne bulunmaz. Yer tamlayıcısının lokatiflisi bulunur.

Türkçenin zengin partisif ve gerundium sistemleri en geniş ve karışık ifadeleri müstakil cümleler içinde toplama imkânı verdiği için Türkçe'de fazla birleşik cümle kullanılmaz.

Şartlı birleşik cümle, şart kipinin şart ifadesinin meydana getirdiği bir yardımcı şart cümlesi ile bir asıl cümlenin birleşmesinden oluşur.

Ki'li birleşik cümle ki edatının bir asıl bir yardımcı cümle arasına girmesiyle oluşur. Önce gelen asıl cümledir. Yardımcı cümle, asıl cümlenin bir izahı şeklindedir. Bu cümlenin yapısı Türkçenin söz dizimi kanunlarına uygun değildir.

İç içe birleşik cümle ise bir cümlenin başka bir cümlenin içine girmesiyle onun bir unsuru olmasıyla meydana gelir.

CÜMLE TAHLİLİ

Cümle tahlili bir cümlenin cümle unsurlarını ayırmak ve her cümle unsurunu, tek kelimeye ininceye kadar incelemek demektir. Ekte, Türkiye Türkçesi'nden seçilmiş cümlelerin tahlilleri yapılmıştır.

Değerlendirme: VI

F. Celilov'da "Budak Cümlesi" olarak tarif edilen cümleler, Türkiye Türkçesi'nde şu şekilde sınıflandırılıp tahlil edilir:

1. Mübteda Budak Cümlesi:

"Elli yıldır hala bu köhne çuhani giyerim."

Bu bir fiil cümlesidir. "giyerim" fiil, "ben" fail, "bu köhne çuhani" belirli nesne, "elli yıldır hala" (elli yıldan beri) zarftır.

2. Heber Budak Cümlesi:

"Koy muncuk kimdedirse benim en isteklim odur."

Bu bir şartlı birleşik cümledir. "Koy muncuk kimdedirse" şart cümlesi, "benim en isteklim odur" ana cümledir.

3. Tamamlığ Budak Cümlesi:

"Men işitmişem sizin hamamlarınızda gusul için havuz yoktur." İki ayrı cümledir. İç içe birleşik cümle şeklinde değerlendirilebilir. "Men işitmişem" cümlesinin içine "sizin hamamlarınızda gusul için havuz yoktur" cümlesi nesne olarak girmiş durumdadır. "Ben sizin hamamlarınızda gusul için havuz olmadığını işitmişem" şeklinde partisip şekliyle ifade edilen bu cümlede "işitmişem" fiil, "ben" fail, "sizin hamamlarınızda gusul için havuz olmadığını" ise nesnedir.

4. Teyin Budak Cümlesi:

"Her kes kitse onun adı yazılacak"

Şartlı birleşik cümledir. "her kes gitse" şart cümlesi, "onun adı yazılacak" asıl cümledir.

5. Zaman Budak Cümlesi:

"Balanın hoşbahtlığına bir keder yetti mi ananın üreyi sızıldamaya başlar."

Bu cümle bir fiil cümlesidir. "sızıldamaya başlar" fiil, "ananın üreyi" fail, "balanın hoşbahtlığına bir keder yetti mi" ise zarf unsurudur.

6. Yer Budak Cümlesi:

"Nere gönderseniz orada işlerim."

Şartlı birleşik cümledir. "nere gönderseniz" şart cümlesi, "orada işlerim" asıl cümledir.

7. Sebeb Budak Cümlesi:

"Gülüşünü birden kırıp kesdi, hislenmişti."

İki ayrı cümledir. "Gülüştünü birden kırıp kesdi" bir cümle, "hislenmişti" ikinci cümledir.

8. Maksad Sebeb Cümlesi:

"Gelmişem açıg danışag."

Bu cümle bir fiil cümlesidir. "Gelmişem" fiil, "açık danışak" zarftır. "Açık danışmak için gelmişem."

9. Kemiye Budak Cümlesi:

"Bir ana öz uşakının ayag açmasına ne gerer sevinirse men de bu çarhların her dönüşüne o geder sevinirem."

Bu bir şartlı birleşik cümledir. "Bir ana öz uşakının ayag açmasına ne geder sevinirse" şart cümlesi, "men de bu çarhların her dönüşüne o geder sevinirem" asıl cümledir.

10. Tarzı Hareket Budak Cümlesi:

"Neçe isteyersen ele de et"

Şartlı birleşik cümledir. "Neçe isteyersen" şart cümlesi, "ele de et" asıl cümledir.

11. Derece Budak Cümlesi:

"O geder başımı itirmişem adım çıkıp yadımdan"

"Ki" edatı kullanılmadan yapılmış bir ki'li birleşik cümledir. Partisip yardımcıyla "adım hatırımdan çıkacak kadar başımı yitirmişim" şekline getirilir.

12. Netice Budak Cümlesi:

"Sen ne iş görübsen bele ferehlenirsen"

(sen ne iş görüyorsun ki böyle ferahlanıyorsun" şeklindeki ki'li birleşik cümle "sen böyle ferahlanmak için nasıl iş görüyorsun?" şekline çevrilip tahlil edilebilir.

13. Karşılaştırma Budak Cümlesi:

"Alem gözele dönse benim gözüm sendedir."

Bu bir şartlı birleşik cümledir.

14. Goşulma Budak Cümlesi:

"Vugarın bu enstitüde çekindiği bir adam varsa o da Hurşid Han idi." Bu cümle de şartlı birleşik cümledir.

Sonuç: Bütün Türk dünyasında alfabe birliği meselesi gibi, "dil bilgisi terimlerinin müşterekliği", "cümle sınıflandırma ve tahlil" metotları ile "cümle anlayışının birlik ve beraberliği" için Türk lehçe ve şivelerinin birbirlerini çok iyi tanımaları gereklidir. Bugün için bu tanışmayı artıracak tedbirleri hızla almak lâzımdır.